

Agnieszka Orzechowska

Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów

agnieszka.mo@poczta.onet.pl

Tomasz Orzechowski

Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów

orz73@interia.pl

Instytucja uznania za zmarłego w Polsce w okresie międzywojennym

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2016.025>

Artykuł ukazuje rozwiązania występujące na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie instytucji uznania za zmarłego w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Główną osią publikacji jest prezentacja koncepcji zawartych w poszczególnych systemach prawnych występujących na terytorium państwa polskiego oraz modyfikacji wprowadzanych do tych porządków w początkowym okresie istnienia państwowości. W celu pełniejszego ukazania zmian zachodzących w ramach tych systemów w pracy znajdują się odwołania do przepisów zmieniających tę instytucję w państwach europejskich po 1918 r. oraz orzecznictwa, zarówno sądów państw zaborczych, jak i Sądu Najwyższego RP. Artykuł pomija regulacje zawarte w prawie węgierskim obowiązującym na terenie Spiszu i Orawy do 1922 r.¹ ze względu na ich marginalne znaczenie w dalszej perspektywie. Przedmiotem publikacji są prze-

¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 (Dz.U.P. 1922 nr 90, poz. 833) rozciągało prawo austriackie na ziemie Spiszu i Orawy w miejsce prawa węgierskiego.

pisy prawa cywilnego materialnego, prawo procesowe zaś przywoływane jest w celu pełniejszego omówienia wymienionej kwestii.

Po odzyskaniu niepodległości przez państwo polskie na terenie pozostającym pod jego jurysdykcją istniało pięć systemów prawnych². We wszystkich znajdowały się przepisy dotyczące osób fizycznych, stąd też większość z nich posiadała mniej lub bardziej rozległe unormowania dotyczące uznania osoby za zmarłą. W ówczesnej nauce prawa cywilnego występowały dwa podstawowe sposoby uregulowania tej kwestii. I tak po jednej stronie można wyróżnić model francuski zawarty w Kodeksie Napoleona, w którym do momentu upływu takiego czasu, który dawał pewność, że zaginiony nie żyje, prawa osoby zaginionej były zabezpieczone, odkładając niejako w czasie decyzję o uznaniu za zmarłego. Było to postępowanie skomplikowane, wprowadzające bardzo długi okres zawieszenia pomiędzy wyrokiem wstępnym a ostatecznym. Po drugiej zaś mamy postępowanie bliższe XX-wiecznej nauce (model niemiecki), w którym to uznanie za zmarłego następowało po upływie określonego czasu wskazanego jasno w ustawie, często dosyć krótkiego. Model francuski kładł nacisk na zabezpieczenie interesu osoby zaginionej kosztem osób trzecich. W modelu niemieckim zdecydowano się stworzyć sztywne ramy czasowe, po upływie których strony mogły starać się o wyjaśnienie sytuacji osoby zaginionej.

Pierwszy sposób unormowania tego zagadnienia występował na terenie byłego Królestwa Polskiego. Obowiązujący tam system francusko-polski opierał się na Kodeksie Napoleona³, jednakże w zakresie prawa osobowego jego miejsce od 1825 r. zajął Kodeks cywilny Królestwa Polskiego⁴. Trzeba wskazać, iż ustawa ta była próbą przeniesienia na teren Królestwa Polskiego unormowań zawartych w Kodeksie Napoleona, zaopatrzoną w nieliczne zmiany. Tak jak

² M. Pietrzak, Unifikacja i kodyfikacja prawa, w: *Historia państwa i prawa polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 1997, s. 552–553.

³ Szerzej na temat Kodeksu Napoleona: K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona: historia i współczesność*, Warszawa 2008, zaś tekst kodeksu w: *Kodex Napoleona z przypisami ciąg trzy*, Warszawa 1811.

⁴ *Kodex Cywilny Królestwa Polskiego z dnia 1 czerwca 1825 r.* (Dz.Pr.K.P. Tom X, Nr 41, s. 3). Tekst ustawy w: *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1916.

pierwowzór nie posiadała więc definicji osoby fizycznej, centralną częścią tej materii stanowiąc obywatela polskiego. Kwestie dotyczące osoby zaginionej poruszane były w Tytule III o nieobecnych. Kodeks wyróżnia w omawianym zakresie trzy rodzaje osób: „zaginionych” jako osoby nieobecne z domniemania, „osoby uznane za znikłe” jako osoby uznane przez sąd za zaginione, na trzecią kategorię osób definiowaną jako nieobecni składały się dwie poprzednie. Przy czym należy nadmienić, iż prawodawca francuski w wielu kwestiach nie wskazywał rozróżnienia pomiędzy nieobecnością domniemaną a nieobecnością uznaną przez sąd, co tworzyło problemy interpretacyjne w toku stosowania prawa. Stąd też w KCKP postanowiono wprowadzić zmiany i wyróżnić trzy wymienione kategorie⁵.

Sądowe uznanie za zaginionego (znikłego) można, za doktryną z początku XX w., podzielić na trzy etapy⁶. Etap pierwszy jest to okres od czasu zaginięcia osoby lub pozyskania o niej ostatniej wieści, że żyje, aż do czasu uznania ją za zaginioną. Uznanie takie mogło nastąpić po czterech latach od zaginięcia, jeżeli jednak ta osoba pozostawiła pełnomocnika, to z wnioskiem o uznanie za zaginionego można było wystąpić do sądu ziemskiego nie wcześniej niż po upływie 10 lat od zaginięcia lub uzyskania o niej ostatniej informacji⁷. Nawet jeśli pełnomocnictwo udzielone zgodnie z przepisami prawa wygasło przed upływem 10 lat od zaginięcia, to z wnioskiem o uznanie za zaginionego można było wystąpić wyłącznie po upływie terminu ustawowego, tj. 10 lat. Z wnioskiem takim mogła wstąpić jedynie strona zainteresowana. Przepis wydłużający ten okres w przypadku udzielenia pełnomocnictwa został wprowadzony, ponieważ uznano, iż osoba zaginiona ustanawiając pełnomocnika przewidywała swoją nieobecność, a posiadanie osoby umocowanej do prowadzenia spraw zaginionego w pewien sposób

⁵ Szerzej na temat różnic pomiędzy Kodeksem cywilnym Królestwa Polskiego a Kodeksem Napoleona dotyczących kategorii osób zaginionych: J. Walewski, *Kodeks cywilny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1872, s. 30–33.

⁶ Podziału takiego dokonał H. Konic, *Prawo osobowe: wykład porównawczy na tle prawodawstw obowiązujących w Polsce w zestawieniu z kodeksem szwajcarskim*, cz. 1, Warszawa 1924, s. 32.

⁷ Artykuł 39 i 40 Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego.

zabezpieczało majątek przed ewentualnymi stratami związanymi z nieobecnością właściciela. Sprawę miał rozpatrywać sąd ziemski z udziałem w sprawie prokuratora, badając jednocześnie powody zaginięcia osoby oraz przyczyny, które mogły stać na przeszkodzie do powzięcia wiadomości o osobie zaginionej. Wyrok mógł zapaść najwcześniej rok po rozpoczęciu postępowania, ponadto miał niezwłocznie zostać przekazany Komisji Rządowej Sprawiedliwości celem jego publikacji. Sąd powinien był dołożyć wszelkich starań w celu ustalenia okoliczności zaginięcia osoby, badając wszystkie dowody, w szczególności z przesłuchania świadków, a także biorąc pod uwagę okoliczności zwiększające ryzyko śmierci, tj. katastrofy morskie, podróż w miejsca niebezpieczne. Strona wnosząca o wydanie orzeczenia zobowiązana była do przedstawienia wszelkich dowodów będących w jej posiadaniu, potwierdzających zaginięcie osoby. Doktryna wskazywała, iż sąd może mimo upływu czteroletniego okresu odmówić uznania za osobę zaginioną⁸. W wypadku gdyby osoba zaginiona pojawiła się, wyrok uważano za niebyły.

Etap drugi rozpoczynał się z chwilą uznania osoby za zaginioną (znikłą). Osoby upoważnione na podstawie przepisów prawa spadkowego oraz testamentu były wprowadzane w posiadanie tymczasowe. Osoby, które weszły w posiadanie tymczasowe części majątku, obowiązane zostały do „odkładania” połowy przychodów przez 15 lat od dnia wydania wyroku uznającego zniknięcie, tak aby w wypadku odnalezienia się tej osoby lub powzięcia informacji o miejscu jej pobytu mogli oddać tę część wraz z korzyściami. Ustawa w art. 47–50 potwierdzała również prawa spadkobierców nabywających spadek na podstawie testamentu. Posiadanie tymczasowe było tylko powierzeniem w zarząd majątku zaginionej, z obowiązkiem zdania mu rachunków w przypadku jego odnalezienia lub powzięcia o nim wiadomości. Obowiązkiem otrzymujących posiadanie było sporządzenie spisu inwentarza w obecności prokuratora lub innego wyznaczonego przez niego urzędnika zawierającego spis nieruchomości. Sąd mógł również zdecydować o sprzedaniu ruchomości i przekazaniu zysków osobom powołanym. Osobom wskazanym jako posiadacze tymczasowi nie wolno było obciążać hipoteką nierucho-

⁸ Por. J. Walewski, *op.cit.*, s. 38.

mości należących do osoby zaginionej⁹. Jeżeli w trakcie posiadania tymczasowego zaginiony pojawił się, skutki wyroku uznającego za osobę zaginioną ustawały.

W trzecim etapie uprawniony zostawał wprowadzany w tzw. posiadanie stanowcze. Posiadanie tymczasowe mogło zostać zniesione dopiero po 30 latach od wydania wyroku uznającego zaginięcie lub jeżeli od urodzenia tejże osoby upłynęło 100 lat (art. 56). Wówczas wszystkie osoby zainteresowane mogły domagać się działu spadku. Spadek po zaginionym otwierał się z dniem jego dowiedzionej śmierci. Nawet po wyroku ostatecznym osoba zaginiona mogła po powrocie odebrać swój majątek. Kodeks wskazywał również, iż w wypadku zaginięcia męża bez uznania sądowego żona w stosunku do swojego majątku mogła dokonywać jedynie czynności zwykłego zarządu, te zaś przekraczające zarząd jedynie za zezwoleniem sądowym¹⁰. Jednak jeżeli sąd uznał męża za osobę zaginioną, wystarczyło jej sądowe zezwolenie na prowadzenie wszelkich spraw, wydawane do czasu wydania ostatecznego wyroku w sprawie zaginionego na mocy art. 56. Rozwiązania dotyczące majątku miały przede wszystkim za cel zabezpieczyć interesy osoby uznanej za zaginioną na wypadek jej powrotu. Wada tego modelu, polegająca na zbyt długim rozciągnięciu w czasie stanu niepewności co do śmierci zaginionego, we Francji została skorygowana po I wojnie światowej. Działania wojenne naruszyły niejako ten system, pozostawiając wiele nierozwiązanych sytuacji prawnych osób zaginionych. Z tego też powodu ustawodawca francuski zdecydował się na wprowadzenie prawa z dnia 25 czerwca 1919 r. co do wojskowych marynarzy i osób cywilnych znikłych w czasie wojny (Loi du 25 juin 1919 relative aux militaires marins et civils disparus pendant la duree des hostilites). Nowelizacja ta zakładała, że jeżeli osoba zaginęła w wyniku działań wojennych w okresie od 2 sierpnia 1914 r. do momentu wydania dokumentu, termin dla ostatecznego wprowadzenia w posiadanie majątku zaginionego (129 KN) mógł zostać skrócony przez trybunał

⁹ Artykuł 51–54 Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego.

¹⁰ Sąd posiadał w tym względzie nieograniczoną władzę, to do sądu należał wybór środków ochrony majątku osoby zaginionej. Orzeczenie SN z dnia 1 czerwca 1932 roku nr 121, S.N.I.C.2875/31.

z lat 30 do 5. Przy czym od dnia domniemanego zaginięcia musiały minąć przynajmniej 2 lata¹¹. Rozwiązanie to oznaczało zawieszenie modelu wprowadzonego w Kodeksie Napoleona na wypadki zaginięcia związane z działaniami militarnymi w I wojnie światowej. Uwidaczniało też całkowitą niewydolność tego modelu w okresach wojen lub katastrof naturalnych.

Postanowienia Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego zostały znowelizowane ustawą z dnia 27 stycznia 1922 r.¹², która dostosowywała instytucję uznania za zmarłego do nowych realiów społecznych zaistniałych po zakończeniu I wojny światowej. Osoba nieobecna na mocy znowelizowanych przepisów miała być reprezentowana przez kuratora. Sąd wyznaczał kuratora na wniosek prokuratora lub stron zainteresowanych w wypadku, gdy osoba ta nie pozostawiła pełnomocnika. Przepisy w wyjątkowej sytuacji dopuszczały możliwość ustanowienia kuratora pomimo pozostawienia przez osobę nieobecną pełnomocnika. Kurator mógł być powołany również w wypadku, gdy majątek nieobecnego został uszczuplony na skutek jego przedłużającej się nieobecności. Przepisy związane z umocowaniem kuratora były bardzo często przedmiotem wyroków Sądu Najwyższego, które potwierdzały jego pozycję jako osoby mającej zabezpieczyć prawa oraz majątek osoby nieobecnej, jednocześnie zakładając, że kurator bez zgody sądu nie mógł przekraczać granic zwykłego zarządu. Mógł on np. dochodzić praw ze spadku, który otworzył się podczas nieobecności zaginionego¹³.

Według nowelizacji osobę nieobecną można było uznać za zaginioną lub zmarłą. Za osobę zaginioną mógł być uznany każdy nieobecny, o którym nie było wieści, że żyje, i nie wiadome było

¹¹ Szerzej na ten temat: H. Konic, op.cit., s. 31–32.

¹² Ustawa z dnia 27 stycznia 1922 r. w przedmiocie zmiany i uzupełnienia niektórych przepisów obowiązujących w b. Królestwie Polskim kodeksu cywilnego z 1825 r. oraz ustawy postępowania cywilnego, dotyczących nieobecnych i zaginionych (Dz.U. z 1922 r. Nr 11 Poz. 87).

¹³ W kwestiach dotyczących kuratora w nowym brzmieniu nadanym przez ustawę wypowiedział się SN m.in. w orzeczeniu SN z dnia 9 października 1928 r., nr 146, S.N.I.C.1559/27, orzeczeniu SN z dnia 26 lutego 1929 r. nr 47, S.N.I.C.364/28 r., orzeczeniu SN z 26 maja 1930 r. nr 122, S.N.I.C.160/30, orzeczeniu SN z dnia 7 czerwca 1932 r., nr 127, S.N.I.C.2064/31.

jego miejsce pobytu. Orzeczenie o zaginięciu nie było warunkiem koniecznym późniejszego uznania osoby za zmarłą. Nowelizacja przekazywała zarząd majątku osoby zaginionej małżonkowi bez względu na udzielone pełnomocnictwa i powierzała mu władzę nad małoletnimi dziećmi. Jak wskazywała doktryna, żona mogła jedynie dokonywać czynności zwykłego zarządu, uzależniając sprzedaż czy obciążenie od decyzji sądu¹⁴.

Zaginiony mógł zostać uznany za zmarłego, jeśli nie było o nim żadnej wiadomości od 10 lat, ale nie wcześniej niż przed upływem roku kalendarzowego, w którym ukończyłby 31 rok życia. Zaginiony, który ukończyłby 70 rok życia, mógł być uznany za zmarłego, jeśli od 5 lat nie było żadnej wiadomości o jego życiu. W obu wypadkach bieg wymaganego okresu rozpoczynał się z upływem roku, w którym osoba zaginęła. Pamięć o I wojnie światowej oraz o świeżo zakończonej wojnie z bolszewikami spowodowała, iż nowelizacja akcentowała uznanie za zmarłego osoby uczestniczącej w działaniach wojennych. W czasie gdy państwo znajdowało się w stanie wojny, uznanie za zmarłego nie mogło nastąpić przed upływem 2 lat od końca roku kalendarzowego, w którym nastąpił koniec wojny. Osoba, która w czasie wojny przebywała w obszarze działań wojennych, uczestnicząc w takich wydarzeniach jak bitwa, ostrzeliwanie lub też została pojmana i była przetrzymywana w obozie jenieckim, mogła być uznana za zmarłą po upływie 2 lat licząc, od końca roku kalendarzowego, w którym wojna została zakończona. Nowela zakładała również krótszy termin uznania za zmarłego w wypadkach szczególnych, tj. pozostawanie w bliskim niebezpieczeństwie śmierci lub przebywanie na pokładzie statku, który uległ katastrofie. Termin ten wynosił 2 lata od dnia, w którym nastąpiło wydarzenie. Wprowadzono również domniemanie, wedle którego jeżeli statek nie dotarł do miejsca przeznaczenia, pasażerów zaginionego statku można było uznać za zmarłych po upływie 3 lat od powzięcia o nim ostatniej wiadomości. W nowelizacji przyjęto zasadę, iż zaginiony zmarł w dniu określonym w orzeczeniu, jeżeli jednak orzeczenie nie wskazywało dnia domniemanej śmierci, przyjmowano, że nastąpiła ona po upływie roku, w którym uznanie za

¹⁴ H. Konic, *op.cit.*, s. 33–37.

zmarłego stało się dopuszczalne. W wypadku zaginięcia w wyniku działań wojennych był to koniec roku, w którym wojna została zakończona, jeżeli zaś zaginięcie było spowodowane okolicznościami nadzwyczajnymi, był to dzień, po upływie okresu 2 lat od zdarzenia, które wywoływało niebezpieczeństwo utraty życia. Uznanie osoby za zmarłą w kwestiach dotyczących jej majątku oczywiście wywoływało skutki rzeczywistej śmierci, co ciekawe jednak nie pociągało za sobą możliwości zawarcia nowego małżeństwa przez żyjącego małżonka¹⁵. Na ponowne małżeństwo musiał on uzyskać zgodę władz. Osoba uznana za zmarłą, jeśli powróciła, uzyskiwała ponowne prawo do majątku.

Jeżeli chodzi o Kresy Wschodnie, obowiązywało tam prawo cywilne rosyjskie oparte na tomie X Zводу praw Cesarstwa Rosyjskiego z 1832 r. Zostanie omówione jedynie pokrótce ze względu na szcątkowe odniesienia do opisywanej instytucji. W kodyfikacji tej brak przepisów ogólnych dotyczących uznania za zmarłego, jedynie odniesienia do tej kwestii dotyczyły rozwiązania małżeństwa w wypadku nieposiadania informacji o pobycie współmałżonka oraz spraw majątkowych osoby zaginionej.

Małżeństwo mogło być rozwiązane przez sąd na żądanie jednego z małżonków z powodu niewiadomego pobytu współmałżonka. Z takim żądaniem mógł wystąpić, jeżeli od momentu opuszczenia przez małżonka miejsca zamieszkania, minęło 5 lat (art. 45 i 54). Szerzej do tej kwestii odnosiły się przepisy rosyjskiej ustawy cywilnej z 1864 r.¹⁶ Na tereny tej części kraju zostały rozciągnięte z dniem 14 lipca 1922 r. przepisy ustawy zmieniającej przepisy Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego z dnia 27 stycznia 1922 r.¹⁷ W ten sposób zostały zunifikowane przepisy dotyczące uznania za zmarłego w dawnym zaborze rosyjskim.

¹⁵ Por. orzeczenie SN z dnia 9 września 1931, nr 167, S.N.I.C.425/31.

¹⁶ Szerzej H. Konic, *op.cit.*, s. 51–53.

¹⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 maja 1922 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej ustawy z dnia 27 stycznia 1922 r. o nieobecnych i zaginionych na województwa: nowogródzkie, poleskie i wołyńskie oraz na powiaty: białowieski, bielski, białostocki, grodzieński, sokólski i wołkowyski województwa białostockiego (Dz.U. z 1922 r. Nr 43, poz. 36).

Na terenie Galicji obowiązywał austriacki system prawny oparty na austriackim kodeksie cywilnym z 1811 r. Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch¹⁸ (ABGB). ABGB obejmował trzy działy: prawo osobowe, prawo rzeczowe i przepisy wspólne prawu osobowemu i rzeczowemu. Przepisy dotyczące osób znajdowały się w pierwszej części ABGB o prawie osobowym. Kwestie zaginięcia osób fizycznych zostały zawarte w paragrafie 24 i 25 kodeksu. Wprowadzał on instytucję uznania za zmarłego na wzór modelu niemieckiego. W wypadku zaginięcia uznanie za zmarłego mogło nastąpić po 10 latach od zaginięcia, jeżeli od jego urodzenia minęło 80 lat. Bez względu na wiek, jeżeli nie było wiadomości o nim przez 30 lat. Szczególnym wypadkiem była sytuacja, w której zaginiony znajdował się w niebezpieczeństwie śmierci (katastrofa okrętu, raniony podczas wojny), wówczas do uznania za zmarłego wystarczył okres 3 lat. Bardzo często w kwestii dotyczącej „niebezpieczeństwa śmierci” wypowiadał się Sąd Najwyższy w Wiedniu, wskazując, iż za taką należy uznać krwawą bitwę¹⁹, pożar, jeżeli znaleziono nadpalone ubranie lub zwłoki²⁰, opuszczenie miejsca zamieszkania przez osobę w złej kondycji psychicznej z zamiarem odebrania sobie życia²¹.

Kodeks austriacki wprowadzał też domniemanie równoczesnej śmierci dwóch lub więcej osób w wyniku tego samego zdarzenia, jednakże strona zainteresowana mogła obalić to domniemanie, przedstawiając dowody zaprzeczające równoczesnej śmierci tychże osób (art. 25). W wypadku gdy osoba nieobecna nie pozostawiła pełnomocnika, a jej interesy mogły być zagrożone, sąd mógł ustanowić kuratora.

Z wnioskiem o uznanie za zmarłego można było występować rok przed upływem okresu zawartego w ustawie lub jeżeli znajdował się

¹⁸ Szerzej o ABGB: K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Warszawa 2009, s. 95–173.

¹⁹ Por. orzeczenia Sądu Najwyższego w Wiedniu: G 4168, G 4608, cyt. za: S. Wróblewski, *Powszechny austriacki kodeks cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami Sądu Najwyższego*, cz. 1, Kraków 1914, s. 25.

²⁰ Por. Orzeczenie Sądu Najwyższego w Wiedniu G929, cyt. za: ibidem.

²¹ Por. Orzeczenia Sądu Najwyższego w Wiedniu G 3847 i G. III. 1226, cyt. za: ibidem.

w niebezpieczeństwie, zaraz po wypadku, w którym był on narażony na śmierć²². W sytuacji wniesienia przed sąd wniosku o uznanie za zmarłego na podstawie art. 24 sąd powinien był wyznaczyć osobie nieobecnej kuratora oraz wezwać ją za pomocą odpowiedniego edyktu do stawienia się w przeciągu roku. Dopiero po upływie tego czasu sąd mógł zdecydować o uznaniu osoby za zmarłą, przy czym za dzień śmierci zaginionego uznano dzień, w którym to uznanie stało się prawomocne. Strony mogły żądać od sądu wskazania innego momentu śmierci jeżeli posiadały na to jakiegokolwiek dowody. Orzecznictwo wskazało, iż sąd mógł odmówić uznania za zmarłego mimo upływu okresów wskazanych w ustawie, jeżeli zachodziły okoliczności pozwalające przypuszczać, że dana osoba żyje²³.

Wskutek rozpoczęcia działań wojennych na frontach I wojny światowej wystąpiła potrzeba uregulowania spraw związanych z osobami zaginionymi w czasie walki. Bardzo szybko postanowiono dostosować ów kodeks do zaistniałej sytuacji, wprowadzając w życie nowelizację z dnia 12 października 1914 r.²⁴ Wyodrębniła ona kategorię osób zaginionych podczas działań wojennych, wskazując, iż osoba do niej należąca mogła zostać uznana za zmarłą po upływie 3 lat od końca roku, w którym skończyła się wojna. W praktyce oznaczało to wydłużenie okresu poprzez przesunięcie w czasie momentu początkowego, w pierwszym wypadku oznaczonego jako dzień zaginięcia osoby, w drugim zaś jako ostatni dzień roku, w którym zakończyła się wojna. Nowela precyzowała też kwestię zaginięcia okrętu, wprowadzając domniemanie, iż okręt zginął, jeżeli nie dopłynął do miejsca przeznaczenia lub w przypadku braku portu docelowego nie powrócił w ciągu 3 lat od powzięcia o nim ostatniej

²² Szczegóły dotyczące procedury: H. Konic, *op.cit.*, s. 56–57, i ustawa o uznaniu za zmarłego z 16 lutego 1883 r. (Dz.U.P. z 1883 r., poz. 20 s. 83 i nast.), tekst za stroną internetową: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1883&page=109&size=45> (dostęp: 01.02.2016 r.).

²³ Por. orzeczenie Sądu Najwyższego w Wiedniu: G.XII.4516, cyt. za S. Wróblewski, *op.cit.*, s. 25.

²⁴ Art. 1 par 1 i 2 Nowela cesarska z dnia 12.10.1914 r. (Dz.U.P. 1914 CLIV nr 276, s. 1115–1116). Tekst za stroną internetową <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1914&page=1171&size=45> (dostęp: 01.02.2016 r.).

wiadomości. Skrócono też okresy, jakie musiały upłynąć od zaginięcia osoby: jeżeli od urodzenia nieobecnego minęło 70 lat, i 5 lat od powzięcia o niej ostatniej informacji, zastosowano tu terminy analogiczne do par. 14 niemieckiego kodeksu cywilnego z 1896 r. Uznanie za zmarłego mogło nastąpić również w wypadku, gdy od urodzenia osoby zaginionej upłynęło 30 lat i 10 lat od powzięcia ostatniej o niej wiadomości. W obu wypadkach okresy liczyło się od końca roku, w którym zaginiony pozostawał przy życiu. Kolejna zmiana przepisów dotyczących uznania za zmarłego została wprowadzona ustawą o uznaniu za zmarłego osób zaginionych w trwającej wojnie z dnia 31 marca 1918 r.²⁵ Do kategorii osób zaginionych podczas działań wojennych włączała osoby nienależące do sił zbrojnych, w wypadku kiedy zostały ciężko ranne wskutek walk albo znajdowały się w rejonie działań armii walczących bądź dostały się do niewoli.

Uznanie za zmarłego nie pociągało za sobą rozwiązania małżeństwa z mocy prawa, z wnioskiem o jego rozwiązanie musiał wystąpić pozostały przy życiu małżonek. Po wniesieniu takiego wniosku sąd wyznaczał kuratora i poszukiwał przez edykt zaginionego. ABGB w sposób szczególny akcentował, iż sam upływ czasu potrzebny do uznania za zmarłego nie wystarczał, aby małżonek mógł zawrzeć ponowne małżeństwo. Dodatkowo musiały istnieć przesłanki niepozostawiające wątpliwości, że osoba zaginiona zmarła. Jak wskazywała doktryna, niemożliwe było uznanie za zmarłego bez przekonania o jego śmierci, w związku z tym ponowne zawarcie małżeństwa nie wymagało dodatkowego udowodnienia tejże kwestii. W tonie odmiennym wypowiadał się Austriacki Najwyższy Trybunał (orzecz, XIII, 5013; XII, 4516 zb. G. U. W.)²⁶, który w orzeczeniach wskazywał, iż do zawarcia ponownego małżeństwa muszą istnieć fakty uzasadniające przekonanie o śmierci zaginionego²⁷. W wy-

²⁵ Par. 1 ustawy o uznaniu za zmarłego osób zaginionych w trwającej wojnie z dnia 31 marca (Dz.U.P. z 1918 r. LXI, nr 128 s. 839) za stroną internetową <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19180004&seite=00000339> (dostęp: 01.02.2016 r.).

²⁶ W. Jaworski, *Prawo cywilne na ziemiach polskich*, t. 1: *Źródła, prawo małżeńskie osobowe i majątkowe*, Kraków 1919, s. 236–238.

²⁷ *Ibidem*, s. 237.

padku rozwiązania małżeństwa przez sąd małżonek mógł zawrzeć kolejne małżeństwo, z tym że w wypadku powrotu osoby zaginionej drugie małżeństwo uznane było za nieważne (art. 112–114).

Kolejną częścią nowo powstałego państwa polskiego był dawny zabór pruski, na ziemiach, którego obowiązywał ogólnoniemiecki kodeks cywilny²⁸ (BGB) uchwalony w 1896 r., obowiązujący od 1 stycznia 1900 r. Zawierał zasadniczy zrąb przepisów niemieckiego prawa cywilnego. Podzielony był na pięć części: część ogólną, zobowiązania, prawo rzeczowe, rodzinne i prawo spadkowe. BGB posiadał przepisy dotyczące osób fizycznych najbardziej zbliżone do obecnie stosowanych.

Uznanie za zmarłego (art. 13–20) toczyło się w drodze postępowania wywoławczego. Uznać za zmarłego można było osobę, jeżeli od 10 lat nie było wiadomości, że zaginiony żyje, przy czym nie mogło ono nastąpić przed upływem tego roku, w którym zaginiony byłby ukończył 31 rok życia. Jednak zaginiony, który ukończył 70 rok życia, mógł być uznany za zmarłego, jeżeli minęło 5 lat od daty zaginięcia. Okresy te liczyło się od końca roku, w którym zaginiony jeszcze żył. Szczególnym wypadkiem było uznanie za zmarłego osoby uczestniczącej w działaniach wojennych. Ta sytuacja nie dotyczyła tylko i wyłącznie żołnierzy, ale także osób uczestniczących w wojnie jako personel administracyjny czy pomocniczy. Uznanie za zmarłego mogło nastąpić, jeżeli osoba zaginęła podczas działań wojennych, a od zawarcia pokoju lub zakończenia wojny minęły 3 lata. Jeżeli zaś pokoju nie zawarto, trzyletni okres zaczynał się z upływem roku, w którym wojnę ukończono. Przepis ten stanowił wówczas swoiste *novum*, wyróżniając kategorię osób zaginionych w związku z prowadzonymi działaniami wojennymi, wyprzedził bowiem pozostałe ustawodawstwa epoki. Dopiero po rozpoczęciu I wojny światowej poszczególne państwa zaczęły dostosowywać swoje ustawodawstwo do nowych okoliczności. Stąd też omawiane austriackie nowele, z których pierwsza z 1914 r. wprost przejęła założenia BGB, czy francuska ustawa z 1919 r., które miały rozwiązywać problem osób zaginionych w poździe wojny. Kolejnym szczególnym wypadkiem, podobnie jak w większości wówczas obowiązujących kodeksów,

²⁸ Szerzej o BGB: K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje*, s. 299–337.

było zaginięcie w wyniku katastrofy morskiej²⁹. Specyfiką tego kodeksu było natomiast to, iż różnicował czas, który musiał upłynąć od katastrofy do momentu uznania za zmarłego w zależności od tego, w której części świata miało miejsce wymienione zdarzenie. I tak jeżeli tym miejscem było Morze Bałtyckie, wystarczył rok od katastrofy, jeżeli zdarzenie nastąpiło na innym morzu europejskim, włączając wszystkie części morza Śródziemnego, Czarnego i Azowskiego, wymagane były 2 lata, w razie podróży po innych morzach 3 lata. Jeżeli ktoś zaginął w innych okolicznościach stanowiących niebezpieczeństwo dla życia, mógł być uznany za zmarłego, gdy upłynęły 3 lata od tego wydarzenia. Uznanie za zmarłego stwarzało domniemanie, iż zaginiony zmarł w tej chwili, którą ustalił wyrok orzekający uznanie za zmarłego. Za chwilę śmierci, o ile dochodzenie nie wykazało inaczej, należało przyjąć, w przypadku gdy okres wymagany do uznania za zmarłego wynosił 5 lub 10 lat, chwilę, w której uznanie za zmarłego stało się dopuszczalne. W przypadku osób zaginionych w wyniku działań wojennych za kluczową uznawano datę zawarcia pokoju albo koniec tego roku, w którym wojna się skończyła, w wypadkach katastrof morskich – chwilę, w której statek zatonął lub od której rozpoczyna się domniemanie zatonięcia, natomiast w wypadkach pozostawania w niebezpieczeństwie – chwilę, w której wydarzenie nastąpiło. Jeżeli czas śmierci stwierdzono tylko co do dnia, za chwilę śmierci przyjmowano koniec tego dnia. BGB zawierał również domniemanie równoczesnej śmierci kilku osób na skutek grożącego im niebezpieczeństwa³⁰.

Postanowienia kodeksu niemieckiego były dla doktryny prawa cywilnego w Polsce 20-lecia międzywojennego szczególnie istotne, ponieważ to na podstawie tego aktu prawnego przygotowana została nowelizacja Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego.

W momencie uznania za zmarłego majątek przechodził na spadkobierców, w wypadku zaś gdyby okazało się, że osoba ta pozostaje przy życiu, byli oni obowiązani do wydania majątku wraz z korzy-

²⁹ Szerzej: J. v. Staudingers, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch und dem Einführungsgesetze*. Bd. 6., *Einführungsgesetz*. T. 2., Art. 7–31 München 1931, s. 141–144.

³⁰ *Ibidem*, s. 146–148.

ściami (art. 2031). Inaczej niż w pozostałych ustawodawstwach rozwiązana była kwestia małżeństwa osoby zaginionej. W wypadku uznania jednego małżonka za zmarłego drugi mógł zawrzeć małżeństwo, przy czym było ono ważne nawet wówczas, gdy osoba uznana za zmarłą pozostawała przy życiu, chyba że przy zawarciu małżeństwa oboje przyszli małżonkowie wiedzieli, iż pozostawał on przy życiu w chwili uznania za zmarłego. Zawarcie nowego małżeństwa powodowało rozwiązanie poprzedniego i pozostawało ważne, nawet jeśli uznanie za zmarłego zostało uchylone. Natomiast jeżeli małżeństwo było planowane i w tym czasie wniesiono skargę o uchylenie wyroku uznania za zmarłego, to takie wniesienie skargi było przeszkodą zawieszającą nowe małżeństwo³¹.

Państwo polskie w 20-leciu międzywojennym było swoistym laboratorium, w którym w praktyce miały uwidaczniać się zalety i wady rozwiązań zawartych w poszczególnych systemach prawnych. Już po I wojnie światowej okazało się, iż model francuski, charakteryzujący się zbyt długim rozciągnięciem w czasie postępowania o uznanie za zmarłego, stał się niefunkcjonalny i przestarzały. Zostało to potwierdzone w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w projekcie ustawy o uznaniu za zmarłego przedstawionym przez Maurycego Allerhanda³². Autor w dużej mierze oparł się na rozwiązaniach zawartych w prawie austriackim, podkreślając nie upływ czasu, ale wymogi uznania za zmarłego wskazujące sytuacje, w których może ono następować z uwzględnieniem postępowania dowodowego w tym zakresie³³. Projekt ten, choć krytykowany za zbyt szczegółowe regulacje, był zdecydowanym zwrotem w kierunku niemieckiego modelu i stanowił wyraźną deklarację doktryny, co do rozwiązań, które miały być w przyszłości zastosowane w zunifikowanym kodeksie cywilnym.

Po II wojnie światowej kwestie dotyczące uznania za zmarłego regulował Dekret z dnia 29 sierpnia 1945 r. Prawo osobowe³⁴, który

³¹ Szerzej na ten temat: W. Jaworski, op.cit., s. 69–70, 238–242.

³² M. Allerhand, *Ustawa z dnia... 1921 o uznaniu za zmarłego*, Kraków 1921.

³³ L. Górnicki, *Prawo cywilne, w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000, s. 175–177.

³⁴ Dekret Krajowej Rady Narodowej z dnia 29 sierpnia 1945 r. Prawo osobowe (Dz.U. 1945 r. Nr 40, poz. 223).

zawierał rozwiązania nawiązujące do modelu niemieckiego. Uznaniem za zmarłego mogła być osoba zaginiona (każdy, o którym nie wiadomo, czy pozostaje przy życiu) po upływie określonego w dekrete czasu³⁵, przy czym występowały również kwalifikowane formy zaginięcia związane z działaniami wojennymi, pobytem w miejscach niebezpiecznych, katastrofach morskich i powietrznych. Punktami stycznymi z BGB były również domniemania śmierci zaginionego w chwili określonej w orzeczeniu oraz równoczesnej śmierci kilku osób, a także kwestie ustania małżeństwa osoby uznanej za zmarłą, które to rozwiązywało się z chwilą zawarcia przez współmałżonka nowego związku małżeńskiego³⁶.

Instytucja uznania za zmarłego w obliczu dwóch wojen światowych nabrała szczególnego znaczenia w systemach prawnych państw biorących w niej udział. Liczne straty zarówno wśród żołnierzy, jak i ludności cywilnej spowodowały zmiany w podejściu ówczesnych ustawodawców do tej materii. Szczególnie widoczne było to na terytorium nowo powstałego państwa polskiego, które w swoim porządku prawnym posiadało rozwiązania należące do różnych modeli regulujących to zagadnienie. Początkowo przewagę osiągnął model francuski zawarty w Kodeksie Napoleona implementowany do polskiego porządku w postaci Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego, jednak po I wojnie światowej zaczęto odchodzić od tego rozwiązania na rzecz modelu niemieckiego (w Polsce zmiany poczynione ustawą z 1922 r.). Funkcjonalność rozwiązań zawartych w prawie niemieckim i austriackim, zapewniająca jasne zasady uznania za zmarłego, szybsze usunięcie stanu niepewności oraz pełniejsze zabezpieczenie sytuacji prawnej osób trzecich, doprowadziła ostatecznie do wyparcia modelu francuskiego.

³⁵ Zgodnie z art. 13 § 1 Zaginiony mógł być uznany za zmarłego, jeżeli od końca roku kalendarzowego, w którym według istniejących wiadomości jeszcze żył, upłynęło dziesięć lat; wystarczył upływ pięciu lat jeżeli zaginiony w chwili uznania za zmarłego ukończyłby siedemdziesiąty rok życia. § 2. Zaginiony nie mógł być uznany za zmarłego przed końcem roku kalendarzowego, w którym ukończyłby osiemnasty rok życia.

³⁶ Szerzej: I. Różański, *Prawo osobowe. Komentarz*, Kraków 1946, s. 55–86.

STRESZCZENIE

Instytucja uznania za zmarłego w Polsce w okresie międzywojennym

Instytucja uznania za zmarłego w Polsce w okresie międzywojennym. Przedmiotem niniejszego artykułu jest ukazanie rozwiązań w zakresie instytucji uznania za zmarłego występujących na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Materia ta uregulowana była w oparciu o dwa modele: model francuski kładący nacisk na ochronę interesów osoby zaginionej kosztem skomplikowanego i długotrwałego postępowania, wzorowany na Kodeksie Napoleona, oraz model niemiecki zakładający szybkie i sprawne wyjaśnienie sytuacji osoby zaginionej i jej bliskich po upływie określonego w ustawie okresu, zdecydowanie bliższy XX-wiecznej nauce. W pracy dokonano analizy przepisów obowiązujących na terenie poszczególnych zaborów, a więc Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego z uwzględnieniem nowelizującej go ustawy z dnia 27 stycznia 1922 r., prawa cywilnego rosyjskiego opartego na tomie X Zводу praw Cesarstwa Rosyjskiego, przepisów obowiązującego na terenie Galicji austriackiego kodeksu cywilnego Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) oraz ogólnoniemieckiego kodeksu cywilnego (BGB). Uzupełniająco autorzy sięgają nie tylko po normy prawne zawarte w systemach prawnych państw europejskich, ale również orzecznictwo sądów w tym Sądzie Najwyższego RP.

Słowa kluczowe: uznanie za zmarłego; zaginiony; śmierć w czasie wojny; rozwiązanie małżeństwa; Kodeks Napoleona; Kodeks cywilny Królestwa Polskiego; ABGB; BGB

SUMMARY

Institution of declaring a person dead in Poland in the interwar period

The subject of the article is presenting solutions in the scope of the institution of declaring a person dead, existing at the territory of the Republic of Poland after regaining independence in 1918. This matter was regulated on grounds of two models: a French model emphasising protection of interests of a missing person by cost of a complicated and long-term proceedings,

exemplified on the Napoleon's Code and a German model assuming a fast and efficient explaining of the situation of a missing person and his/her relatives after lapse of a period determined in a statute, decidedly closer to the 20th century science. In the paper there was carried out analysis of provisions obliging at the territory of particular partitions, thus the Civil Code of the Congress Kingdom of Poland including the novelising act of 27 January 1922, then Russian civil law based on volume 10 of Zwod of Laws of the Russian Empire, through regulations of the Austrian civil code Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) in force at the territory of Galicia, ending on the universal German civil code (BGB). The Authors complementarily borrow information not only from legal norms contained in legal systems of the European states but also from judicial decisions of courts, among others of the RP Supreme Court.

Keywords: declaring a person dead; missing; death during a war; dissolution of marriage; Napoleon's Code; the Civil Code of the Congress Kingdom of Poland

BIBLIOGRAFIA

- Allerhand M., *Ustawa z dnia... 1921 o uznaniu za zmarłego*, Kraków 1921.
- Górnicki L., *Prawo cywilne, w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000.
- Historia państwa i prawa polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 1997.
- Jaworski W., *Prawo cywilne na ziemiach polskich*, t. 1: *Źródła, prawo małżeńskie osobowe i majątkowe*, Kraków 1919.
- Konic H., *Prawo osobowe: wykład porównawczy na tle prawodawstw obowiązujących w Polsce w zestawieniu z kodeksem szwajcarskim*, cz. 1, Warszawa 1924.
- Różański I., *Prawo osobowe. Komentarz*, Kraków 1946.
- Sójka-Zielińska K., *Kodeks Napoleona: historia i współczesność*, Warszawa 2008.
- Sójka-Zielińska K., *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Warszawa 2009.
- Staudingers J. v., *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch und dem Einführungsgesetze. Bd. 6., Einführungsgesetz. T. 2., Art. 7–31* München 1931.
- Walewski J., *Kodeks cywilny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1872.
- Wróblewski S., *Powszechny austriacki kodeks cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami Sądu Najwyższego*, cz. 1, Kraków 1914.

